

הגימנסיה 'הרצליה' מגלה את קברות המכבים 1911-1907: לחקר עיצוב של זיכרון קיבוצי וזהות לאומית

מולי ברוג

זיכרון קיבוצי מבוסס על אמונה בעבר היונקת משני מקורות – היסטוריה והנצחה. היסטוריה היא תיאור הנסיבות והשתלשלות האירועים על-פי סדר התרחשותם הכרונולוגי, ואילו הנצחה מעניקה משמעות מוסרית לאירועים נבחרים מתוך ההיסטוריה, כאלה שנמצאו ראויים לתשומת הלב הקיבוצית. חיבורם של אירועים מהעבר האחד למשנהו ולהתרחשות העכשווית על-ידי הזיכרון הקיבוצי הופך את הזיכרון הקיבוצי למכשיר מעניק משמעות, המאפשר לפרטים בחברה להרגיש שותפים בסיפור הגדול, המשותף לכולם.¹ חג החנוכה ובני חשמונאי – המכבים – היו חלקי עבר מרכזיים בהיסטוריה של עם ישראל שגייסו מנהיגי הציונות, כדי להעניק משמעות למאבקם לזהות לאומית חדשה. המאמר שלפנינו עוסק בגילוי קברות המכבים על-ידי מורים מהגימנסיה העברית 'הרצליה' בתל-אביב, אלא שלזיהוי אותם הקברים עם משפחת חשמונאי אין ולא היה כל בסיס ארכאולוגי והיסטורי, גם לא במסורת היהודית או באחרת. אשר על כן, יש במחקר זה כדי להאיר את דרך פעולתו של הזיכרון הקיבוצי בעיצוב התודעה הלאומית באמצעות המעקב אחרי הבניית קברות המכבים כמרחב מקודש, הראשון בדת האזרחית הציונית בארץ-ישראל.²

א. הנצחה וזהות לאומית

נוכחות היהודים בארץ-ישראל בראשית המאה ה-20 באה לידי ביטוי ביישוב היהודי המצומצם מכאן ובחורבות עתיקות וקברי צדיקים מכאן. פולחן המקומות הקדושים

1. Barry Schwartz, *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*, Chicago 2000, p. 17
2. על המונח 'דת אזרחית' ראו: Robert N. Bella, *The Broken Covenant: American Civil Religion in Time of Trial*, New York 1975. על מעמדה של הציונות כדת אזרחית ראו: Charles S. Liebman and Eliezer Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, Berkeley, CA 1983

בארץ-ישראל התפתח במסורת יהודי המזרח בעיקר מאז ימי הביניים, לא מעט בהשפעת העליות לרגל (הזיארות) של הערבים לקברי קדושים מוסלמים.³ הוא ניזון מחיוניותה של האמונה העממית בסגולותיו של הקדוש, בכוחו של הביקור במקום ציונו של הקבר ולא תמיד קבור משהו במקום לחולל שינוי במצבו של המאמין ובייחודו של מעשה העלייה לרגל, כסוג של מילוי מצווה. לעומת זאת, ההליכה אל קברי צדיקים בארץ-ישראל בקרב עולי הרגל היהודים מאירופה נעשתה לא בשל סגולותיהם של המקומות הקדושים אלא בשל משמעותו ההיסטורית או המיתית של המקום, שביטוין הסמלי היה דמויות ואירועים.⁴ תופעת המקומות הקדושים ליהודים והפולחן סביבם היתה ממוקדת בעיקר בגליל, ומרבית הדמויות המזוהות עמם היו מקראיות ותלמודיות.⁵ 'זיהוי הדמות עם המקום אינו אלא רפלקסיה של מיתוס או פרשנות', הסביר אלחנן ריינר. 'עיקר עניינה [של המסורת] היה בתרגומו של המיתוס לסמל, משמע – של הדמות לקבר. הקבר, בהקשר זה, אינו מבטא את פרק המוות בתולדותיה של האישיות, אלא אותה עצמה'.⁶

לכן היה זיהוי 'קבור אל-יהוד' שלידי הכפר אל-מידאא כאתר קברות המכבים, ב-1907, בבחינת חידוש דפוס ההנצחה המסורתית של דמויות נערצות מהעבר. למעשה, זה היה דגם ההנצחה הבולט בנוף הזיכרון היהודי בארץ-ישראל, שגם היה מוטיב משמעותי באמנות היהודית מאז המאה ה-19; אלא שהפעם הנציחה האידאולוגיה הציונית, ולא התאולוגיה היהודית, את העבר. השוני שביניהם בהבניית עבר האומה, הסביר י"ח ירושלמי, נעוץ בכך:

המאמץ המודרני לשחזורו של העבר היהודי החל בתקופה שהיתה עדה לשבר חד ברציפותם של החיים היהודיים [...] ובעקבות זאת גם להתנוונות הולכת וגוברת של הזיכרון הקיבוצי היהודי. במובן זה, אם לא מסיבה אחרת, נהיתה ההיסטוריה למה שלא היתה מעולם – אמונתם של יהודים שחדלו להאמין.⁷

גישה דומה להיסטוריה היתה מנת חלקן של תנועות לאומיות אחרות שהחלו לפעול באירופה מאז המהפכה הצרפתית ובמאה ה-19. רעיון ההגדרה העצמית של הלאום הדגיש את חשיבותן של הריבונות הטריטוריאלית והחירות המדינית שנקנו בדמים רבים ויקרים. על כן הדגשת הקשר עתיק היומין בין האנשים למקום ובין רוח גבורת הקרב שצמחה מהם שימשה בהצלחה כלי מעניק משמעות למחיר העצמאות, הוא הפטריויטיזם. 'עצם קשירת

3. אלחנן ריינר, 'עלייה ועלייה-לרגל לארץ-ישראל 1099-1517', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, אדר תשמ"ח.

4. שם, עמ' 222.

5. מתוך 65 מקומות קדושים שיש עליהם עדויות בספרות העברית בימי הביניים, 48 מצויים בגליל. לעומת זאת, סך כל האתרים מדרום לשכם מגיע לכדי עשרה בלבד, ובעבר הירדן לשישה. שם, עמ' 252.

6. שם, עמ' 260-261.

7. יוסף חיים ירושלמי, זכור, תל-אביב 1988, עמ' 109.

האדמה באומה מאצילה עליה סמכות טרנסצנדנטלית, השואבת חיות מהעבר, מההווה ומהעתיד, הסבירה חדוה בן-ישראל.⁸ אמנם האידאולוגיה של הלאומיות היתה חילונית במהותה, הוסיפה, אבל הצלחתה לקדש ארץ כמולדת היתה נעוצה בכך שקבוצות העילית שלה השכילו להשתמש בסמלי דת דווקא ולטפח אותם לביסוס תורתם זו. מתוצאות המעמד החדש שהבנתה הלאומיות לזיקה שבין הקהילה לנחלת אבותיה, יחס של אומה למולדת שהיתה ל'ארץ הקודש', בולטים שלושה היבטים: האחד, בממד האונטולוגי, קיום המדינה נהיה ערך מוסרי; השני, בממד 'הזמן', ללוח השנה נוספו ימי זיכרון שקבעה האומה, ואלה התחרו בחשיבותם עם אלה שקבעה בו הדת; והשלישי, בממד 'המקום', מעמדם של הנופלים בקרב הובנה כ'קורבן על מזבח המולדת', ואתרי הזיכרון שהוקמו לכבודם היו למקדשים.⁹

במילים אחרות, שלושה היבטים אלה הם בבחינת מנגנונים של הנצחה, ממעצביו החשובים של הזיכרון הקיבוצי. תרבות הנצחה המודרנית צמחה בבית היוצר האידאולוגי של הלאומיות ו'מדינת הלאום', הנטועות עמוק בתוך הממדים ההיסטוריים והסוציו-פוליטיים של קהילת מקימיה. הנצחה היא יצירה תרבותית שמגייסת סמלים כדי לעורר רעיונות ותחושות בנוגע לעבר, ובכך מאשרת לחבריה את השתייכותם ואת קרבתם כבני זהות משותפת. במובן זה, הנצחה רושמת את 'ההיסטוריה הקדושה' של החברה.¹⁰ משימתה של הציונות כתנועת שחרור לאומי, בהקשר של הנצחה, היתה לא פשוטה היות שהטריטוריה שלה לא היתה בשליטתה, היא שכנה במרחק רב מארצות מושבם של מרבית חסידיה, שגם נעדרו ממנה כאלפיים שנים. זאת ועוד, הנצחה היא מהות בעלת משך חיים היסטורי, שיש לה יוזמים ויוצרים, אשר נעזרים לקיומה בתהליכי מיסוד ושימור של השגרה. תחזוקת הזיכרון על-ידי חברי הקבוצה קריטית לשימור ולייצוג צורות הנצחה מפני שמרגע שקבוצה זו מתפוררת או נעלמת, הנצחה מאבדת מכוחה, ואף יכולה להישכח לגמרי.¹¹ על כן היה האתגר הציוני להבטיח את הנחלת הזיכרון הלאומי ההולך ומובנה בשני ממדים: בין-יבשתי ובין-דורי. על סגירת הפערים בין הזמן למקום ולאנשים וכן על תחזוקת הזיכרון הלאומי הופקדו מורי בית-הספר העברי.¹² רעיון הלאומיות ומדינת הלאום חיזקו מאוד את מעמדו של החינוך, שהיה פעם נחלתם של בעלי 'תרבות גבוהה' לבדם.

8. חדוה בן-ישראל, 'ארץ מקודשת בתאוריה ובמעשה של הלאומיות המודרנית', בתוך: הנ"ל (עורכת), בשם האומה: מסות ומאמרים על לאומיות וציונות, קריית שדה-בוקר 2004, עמ' 151-168.
9. ג'ורג' מוסה, הנופלים בקרב, תל-אביב 1993, עמ' 45-61; בנדיקט אנדרסון, קהילות מדומיינות, תל-אביב 1999, עמ' 39-41.
10. Barry Schwartz, 'The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory', *Social Forces*, 61 (1982), pp. 374-402
11. Gary Alan Fine, 'Reputational Entrepreneurs and the Memory of Incompetence: Melting Supporters, Partisan Warriors, and Images of President Harding', *AJS*, 101, 5 (March 1996), pp. 1159-1193
12. רחל אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 338.

בעזרת לימודי ההיסטוריה העניק החינוך גם משמעות לסדר החברתי החדש שיצרה המדינה והעצים את תודעת האחדות של ההמון כשותפים לישות חברתית אחת – האומה.¹³ 'התרחקנו מעל אדמתנו ומעל הטבע ואין מבין לצלילי השירה הנפלאה, שירת המולדת, העונים לקראתנו מהמקורות', קונן הד"ר חיים בוגרשוב, מראשוני המורים בגימנסיה 'הרצליה' בתל-אביב. 'הדור הבא שלנו, ההולך לפנינו [...] מטרתו וחובתו הלאומית היא לתור ולמצוא לנו, לעם, מקום בארץ. עלינו, איפה, להכשירו למטרה זו'.¹⁴ החינוך לטבע ולאהבת הארץ באמצעות הטיוול הפך אותו לאחד הרכיבים המרכזיים בדמותם של בתי-הספר הלאומיים שייסדו אנשי העלייה הראשונה, חברי 'חייבת ציון', בשלהי המאה ה-19.¹⁵ 'תוכנית אוגנדה', שהוצגה בקונגרס היהודי השישי בבזל (1903), עוררה ויכוח ציבורי נוקב עד 1906, ואחת מתגובות הנגד כלפיה היתה הענקת ממד לאומי לטיול בטבע – תחילה כמסגרת לדיבור עברי ולמפגש עם בני המושבות, ולימים כמכשיר לטיפוח אהבת המולדת.¹⁶ את התהליך הובילו מחנכים מעולי העלייה השנייה, ובהם הד"ר יהודה-לייב מטמן-כהן, שהוזמן במיוחד לנהל את בית-הספר בראשון-לציון (1905), ושנה לאחר מכן הקים את הגימנסיה העברית ביפו. 'כלום ישנם קשרים אמיצים יותר מקשרי אהבה אל הארץ כמו שהיא, אל טבע הארץ?' שאל הד"ר מטמן-כהן, והוסיף מיד: 'לימודי הטבע עשויים אפוא לשנות את פני כל החיים הגשמיים והרוחניים של העם'.¹⁷

ב. חנוכה והמכבים בתודעה הציונית

דמותם הנערצת של גיבורי החיל היהודים בני האלפיים שימשה השראה ליצירה תרבותית מאז צמחה הציונות כתנועה לאומית, בשני הקשרים בלתי-תלויים בהכרח: האחד כמיתוס גבורה, והאחר כחלק ממסכת של חג לאומי. בממד הראשון, כסמל לעוצמה לאומית, הובנו המכבים לא עוד כמטהרי המקדש, אלא כגיבורים עממיים שהניפו את נס המרד וניצחו במאבקם.¹⁸ סיפור מלחמתם בצבאו של אנטיוכוס הרביעי שימש מופת לסוג הגבורה

13. ארנסט גלנר, לאומים ולאומיות (תרגום: דן דאור), תל-אביב 1994.

14. חיים בוגרשוב, 'ידיעת ארץ ישראל – ע"פ המקורות העבריים', החינוך, ז, א (כסלו תרפ"ד), עמ' 11-15.

15. זאב ולק, 'צמיחת החינוך הלאומי במושבות', בתוך: מרדכי אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה: מאמרים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 407-425; אהוד פרוור, 'דרכו של הטיוול בידיעת הארץ תרמ"ח-תרע"ח', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ב.

16. עודד אבישר, 'תוכניות ידיעת הארץ, הסיור ותיירות השורשים מתש"ח ועד תשמ"ח בחינוך הלאומי ציוני', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, אדר תש"ס, עמ' 29-31.

17. ברוך בן-יהודה, ספורה של הגמנסיה 'הרצליה' (עזר בעריכה אוריאל אופק), תל-אביב תשל"ל, עמ' 88.

18. דוגמה בולטת לכך היא יצירתו של בוריס שץ 'מתתיהו החשמונאי'; הוא פיסל אותה בפרוץ בשנת 1894 (השנה שנערך בעיר משפט דרייפוס), והיא נחשבת החשובה שבפסליו. את מתתיהו פיסל שץ, כמו

אשר ביקשו ללמד את 'היהודי החדש' שעליו חלמו; למלחמת האור (האידאולוגי) בחושך (הדתי); ולמלחמת המעטים (הצורקים) ברבים (הטועים). המכבים נהיו סמל לדור התחייה הן משום שסיפקו את המיתוס האידאלי למאבקם של 'הלאומיים' נגד 'המתבוללים', מאבק שהיו נתונים בו לתחושתם בגולה, והן משום שסיפורם הציג נרטיב של 'מרד וגאולה', אשר הדגיש שילוב של ערכי חירות וגבורה ותאם את רעיון השחרור הלאומי ואת ססמתו הציונית: 'אם אין אני לי מי לי'.¹⁹ לאון פינסקר נתן לכך ביטוי באוטואמנציפציה (1882): 'איזה יעוד בזוי בשביל עם, שלפנים קמו לו המכבים', והרצל – במדינת היהודים (1896): 'אני מאמין כי דור של יהודים נפלאים יצמח מהארמה, שוב יקומו המכבים'.²⁰ בארץ-ישראל היה גם מי שראה בהם מופת פטרויטי: 'הגדולה והנפלאה בכל גבורותיו אשר עשה יהודה המכבי היא מותו במלחמה עם האויב', גרס אליעזר בן-יהודה (1884).²¹ עם כל זאת, פרדוקס הוא כי השם 'חשמונאי', שנשמר במסורת, נדחק עם הזמן בידי השם 'מכבי', שמקורו בספרות ההלניסטית-יהודית דווקא.

בממד השני, התרבותי, היו המכבים חלק ממסכת עשירת סמלים לאומיים שציין חג החנוכה. אמנם תחילה היה לחג מעמד שולי, כמו שהעיד הרצל, אשר 'החג המאיר – זה מאות כה רבות – את הופעתם המופלאה של המקבים בווהרם של גרות קטנים, היה עובר עליו לפנים בלי ציון וחגיגה'.²² ואכן, עוד קודם לוועידת היסוד של תנועת 'חיבת ציון' בקטוביץ' (1884), העלה הרב שמואל מוהליבר הצעה לקבוע רשמית את חנוכה לחג הכללי של 'חובבי ציון', אלא שזו נדחתה.

העובדה כי חנוכה אינו חג מדאורייתא ולא נתקדש באיסור מלאכה הקלה את עיצובו כחג לאומי, אבל הותירה פתוחה את שאלת הבחירה בתכנים. 'דור חדש-יוצר, אינו זורק אל פח האשפה את ירושת הדורות [...] הוא בוחן ובודק, מרחיב ומקרב, ויש שהוא נאחז במסורת קיימת ומוסיף עליה', הסביר ברל כצנלסון;²³ ואכן, דוגמה ראשונה לשילוב עקרון ההמשכיות ההיסטורית-מסורתית היתה כנראה חגיגת החנוכה ב-1889 בגן הילדים העברי

שכתב בעצמו, בדמות אביו-זקנו, כמייצג את יהדות הגולה – רזה וחלש בגופו, אך איתן ובר עוצמה ברוחו. יגאל צלמונה, 'שן האמן', <http://sites.google.com/site/drtkaufmanartsandmusic/> boris-schatz

19. אהוד לוז, 'על מיתוס התחייה של המכבים', האומה, 56 (כסלו תשל"ט), עמ' 44-52. ראו גם: Eliezer Don-Yehiya, 'Hanukka and the Myth of the Maccabees in Zionist Ideology and Israeli Society', *The Jewish Journal of Sociology*, 34, 1 (June 1992), pp. 5-23
20. י. ל. פינסקר, אוטואמנציפציה (1882) (תרגם מגרמנית: שמואל פרלמן), ירושלים תשי"ב, עמ' 50; תאודור הרצל, מדינת היהודים (1896), ירושלים 1978, עמ' 75.
21. אליעזר בן-יהודה, 'הגדולה בגבורות המכבי', מבשרת ציון, ירושלים תרמ"ד, ירח שבט, חוברת א, בתוך: 'הנ"ל, ישראל לארצו וללשונו, ירושלים תרפ"ט, עמ' 135-137.
22. תאודור הרצל, 'המנוחה', בתוך: ראובן הכט (עורך ראשי), בתקוע השופר: הרצל דמותו, פועלו ומבחר כתבים, ב, חיפה 1999, עמ' 657-659.
23. ברל כצנלסון, 'מהפכה ומסורת', בתוך: אברהם הרצברג (עורך), הרעיון הציוני, ירושלים 1970, עמ' 302.

הראשון בארץ-ישראל שקם בראשון-לציון. בחגיגה העלו את המחזה 'החשמונאים', שכתב אליעזר בן-יהודה, ולאחר זמן הציגו אותו תלמידי בתי-הספר בארץ במקומות שונים. מאז פשט מנהגם של המורים והגננות לביים בחנוכה מחזות על עלילות החשמונאים.²⁴ בן-יהודה החשיב מאוד את החגיגות משום שראה בחנוכה את 'חג החרות הלאומית שנתנו להאמה הישראלית גבורי החרות החשמונאים – זה החג הקרוב ללבנו ולרגשותינו יותר מכל שאר החגים היהודים'.²⁵ יום חנוכה המקדש נהיה מועד לחנוכה יישובים עבריים חדשים; וטקס הדלקת הנרות שנחוג בחוג המשפחה המסורתית לא סימל עוד את נס פך השמן, אלא את היציאה הלאומית מחושך הגלות לאור התחייה בארץ-ישראל. נתנו לכך ביטוי מצעדי הלפידים ברחובות ו'נשף חנוכה' או נשף 'חג המכבים' וגם 'תהלוכות האור' בתל-אביב, משנת 1909, שמורי הגימנסיה העברית 'הרצליה' יזמו ומיסדו.²⁶

על רקע כל אלה יש להבין את היוזמה לאיתור קברות המכבים במודיעין. מיתוס הגבורה שנוצר סביב דמותם של המכבים, כמו כל מיתוס פוליטי הוא בבחינת 'אירוע' תרבותי המאופיין בשלושה ממדים: זמן, חומר ומקום. הזמן היה חג החנוכה; החומר היה המכבים; אבל המקום, זה שיחליף את בית-המקדש מסיפור הזיכרון המסורתי, טרם נמצא. השילוב בין השלושה הוא המפתח להצלחת גיבושו של כל סיפור זיכרון, בהיותו כורך בין פעילות טקסית חוזרת ונשנית, כגון העלייה לרגל, ובין המרחב המקודש והזמן הקדוש (החג) שבהם היא מתרחשת, באופן שמשמש עבור חברי הקהילה כלי לחיזוק הסולידריות החברתית.

ג. זיהויה של מודיעין במסורת היהודית ובמסורת הנוצרית

סיפורה של משפחת חשמונאי וקורות מלחמת בניה בשליטים הסורים-הלניסטים של ארץ-ישראל (שנות השישים של המאה השנייה לפנה"ס) ידועים לנו מכמה מקורות היסטוריים, כגון קדמוניות היהודים ליוספוס פלאביוס וספר יוסיפון, והעיקרי שבהם – קובץ ספרי המכבים, שנכתב במאות הראשונות לפני הספירה. מבחינה דתית, גולת הכותרת של בני החשמונאים היתה מבצע טיהור בית-המקדש וחיידוש הפולחן בו. מבחינה מדינית, היה שיא הצלחתם בהקמת ממלכה יהודית עצמאית, היא ממלכת בית חשמונאי, שמלכותה נמשכה עד ימי הנציבים הרומים הראשונים ומלכות הורדוס, כלומר מאה שנים בערך.

24. אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל (לעיל הערה 12) עמ' 390.

25. הצבי, כ"ז בכסלו תר"ע.

26. חנוכה שכונת מאה שערים בירושלים היתה בחנוכה תרל"ד, המושבה ראש-פנה בחנוכה תרמ"ב, יסוד-המעלה וזכרון-יעקב בחנוכה תרמ"ג, גדרה בחנוכה תרמ"ה ושרונה, בגליל התחתון, בחנוכה תרע"ד; לנושא הנשפים ראו: נילי אריה-כספי, 'תהלוכות האור: חנוכה כחג לאומי בתל-אביב בשנים 1909-1936', קתדרה, 103 (תשס"ב), עמ' 131-150.

כפר מולדתם של החשמונאים וקברותיהם לא זכו לכלל הכרה כאתר מקודש ביהדות, ובידינו נשתמר רק תיאור של מצבת הזיכרון שהוקמה לכבודם:

ויבן שמעון על קבר אביו ואחיו ויגביהו למאה באבן גזית מפנים ומאחור ויעמיד שבע פירמידות אשה לעומת אחותה, לאב לאם ולארכעת האחים, ולכן עשה מלאכת מחשבת ויעמד מסביב עמודים גדולים [...] זה הקבר אשר עשה במודיעים עד היום הזה.²⁷

מקום המצבה לא נודע, ומודיעין נדחקה לשולי הזיכרון הקולקטיבי, עד כי אין לה זכר ברשימותיהם של הנוסעים ועולי הרגל היהודים מכל הדורות עד ימי הציונות, פרט לשני מקרים: בכפתור ופרח לאישתורי הפרחי מן המאה ה-14, בהערה המתייחסת לציון יישוב בגלבווע בשם מודיעית, ובספר תבואות הארץ ליהוסף שווארץ מן המאה ה-19, שבו מזוהה מודיעין כיישוב ממערב לחרבת ג'בע, כיום בסביבות מושב רמת רזיאל.²⁸ בכך דומה גישתם למסורת שהיתה מקובלת בקרב היהודים בימי הביניים – כי קבר אלעזר החשמונאי מצוי בעכו.

תופעה חריגה בנוף השכחה היהודי היתה הופעתם של צאצאי המכבים במרכז אירופה במאות ה-18 וה-19. מדובר בעיקר במשפחת טישלר, שמוצאה מהעיר קרוטושין (Krotoszyn) שבחבל פוזנן (Poznań), אשר בניה היו מראשי יהודי החצר בשלזיה.²⁹ על קברות כמה מבני המשפחה, שהיו מזרע הכוהנים, חקוקים מגני אצולה, ומתוארת בהם נשיאת כפיים לברכת הכוהנים, מעליהן כתר, ולצדו דגל שכתוב עליו 'מכבי'. על אחרים נכתב מפורשות כי הנפטר הוא 'מגזע חשמונאים'. נראה כי יש להבין את הניסיון של בני משפחת טישלר לקשור את עצמם עם 'אבותיהם', גיבורי החיל ומקימי בית המלוכה, כמאמץ לזכות במעמד אצילות מוכח, מתוך ידיעה כי ליהודה המכבי הערכה וקדושה מיוחדת גם בנצרות.

יש לציין כי הכנסייה הנוצרית שמרה על ארבעת ספרי המכבים כספרים קדושים. בתקופה הביזנטית התייחס סיפור המכבים הנוצרי לא לחמשת בניו של מתתיהו הכהן ממודיעין, אלא לסיפורם של אם ושבעת בניה שהובלו לארמונו של אנטיוכוס הרביעי

27. ספר מקבים, א, פרק יג, פסוקים 27-29, מהדורת אברהם כהנא, ירושלים תש"ל.
28. אישתורי הפרחי, כפתור ופרח (ספר א) [מהדיר: אברהם משה לונץ, ירושלים תרנ"ז] הוצאת ספרים גויל [ללא שם מקום ההוצאה והשנה], עמ' רצ"א; יהוסף שווארץ, ספר תבואות הארץ (ספר ב), [ירושלים תר"ס], מהדורה מצולמת, ירושלים 1979, עמ' קטז-ק"ז. במשנה ישנם אזכורים מעטים של היישוב מודיעין. לעניין זה ראו: ישראל רוזנסון, 'המקום הטקסט והזיכרון – עיון באחד מדפוסים הזיכרון של חז"ל', זמנים, 76 (סתיו 2001), עמ' 60-70.
29. דב ברילינג, 'קברות החשמונאים בגולה', בתוך: יום-טוב לוינסקי (עורך), ספר המועדים, תל-אביב תשי"ז, עמ' 157-159.

באנטיוכיה הבירה, שם ציווה עליהם המלך להשתחוות לאילילים ולאכול בשר חזיר. סירובם הנחרץ לעשות כן הוביל אותם, אחד-אחד, אל מותם, תוך כדי עינויי תופת.³⁰ על-פי המקורות העבריים, התלמוד והמדרשים, האם מזוהה כחנה בת מתתיהו הכהן הגדול או כמרים בת תנחום.³¹ במסורת הנוצרית אין נוקבים בשמה, והיא מכונה 'המכבית' או אמם של 'האחים המכבים'. במאות הראשונות לספירה, בעת שהיתה הנצרות דת נרדפת ואנשיה נשרפו על המוקד, היה סיפורם של האחים המכבים פופולרי בין המטיפים הנוצרים; הם ראו בהם דוגמה להקרבה עילאית של חיי השעה לטובת חיי הנצח, הקרבה שרק מי שדבק בישו המשיח מסוגל לה. על כן היתה דמותם מופת למוות מרטררי. מסיבה זו נעשתה עבורם מודיעין אתר בעל קדושה מסוימת. המקום נזכר באונומסטיקון של אבסביוס (המאה ה-4) ובמפת מידבא (המאה ה-6), שנכתב בה: 'ממנה היו המכבים'.³² עם השנים, בימי הביניים, נזכרה מודיעין פעמים רבות בתיאורי מסע של אנשי דת נוצרים ועולי רגל מאירופה.³³ על-פי-רוב, מקומו של הכפר זהה לא עם האתר המקובל כיום אלא דווקא עם הכפרים אל-קובכ ולטרון או גם צובא והקסטל שבהרי ירושלים. המשותף לכל היישובים האלה הוא היותם ממוקמים על גבעה החולשת על סביבותיה ומראשה היה אפשר לטענתם לראות את קו החוף, כמו שמתבקש מתיאור מקומה של המצבה שהקים שמעון לבני משפחתו: 'להראות לכל יורדי הים'.³⁴ אפשר שהסיבה לעניין הרב שגילו במכבים נעוצה במעמד המיוחד שהעניקה הכנסייה הקתולית ליהודה המכבי, כאחד מתשע דמויות היסטוריות אשר האידאל האבירי של ימי

30. ספר מקבים, ספר ב, פרק 7, וספר ד, המיוחד רובו לנושא. על מעמדם של המכבים בראשית ימי הנצרות ראו: אייל פולג, 'החלק השני של שיר אודות מקדש האדון וספרי המכבים', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים 2003, עמ' 92-100.
31. הביטוי 'חנה ושבעת בניה' מופיע בתלמוד בבלי (מסכת גיטין נ"ז, ע"ב) ו'מרים בת תנחום' באיכה רבה (א' נ'). על נושא זה בהרחבה ראו: צבי הבר, 'האישה ושבעת בניה', מעליות: בטאון ישיבת "ברכת-משה", מעלה אדומים י"ח בתשרי תשנ"ז. ישנה מסורת המזהה את קברותיהם של חנה ושבעת בניה בצפת, על תל קטן בין שערי הכניסה לבית-הקברות העתיק של העיר, ליד קבר רבי יהושע בן-חנניה. זאב וילנאי, מצבות קודש בארץ-ישראל, ב, ירושלים 1986, עמ' 19-22.
32. על-פי הירונימוס (המאה ה-4 לספירה), היו שעלו לרגל לקברם באנטיוכיה, אף כי הוא הביע את תמיהתו על סמך מה נקבע המקום. ספר האונומסטיקון לאבסביוס (תרגום בתוספת הערות ע"צ מלמד), ירושלים תשכ"ו, עמ' 65 הערה 703; מיכאל אבי יונה, 'מפת מידבא – תרגום ופירושו', אריאל, 116 (יולי 1996), עמ' 49; בועז זיסו וליאור פרי, 'מיקומן של מודיעין החשמונאית ומודיתא הביזנטית: לבריור סוגיה גאוגרפית-היסטורית', קתדרה, 125 (תשרי תשס"ח), עמ' 5-20. מאז התקופה הביזנטית נקבע לכבודם יום זיכרון מיוחד, 1 באוגוסט, והוא נקרא 'יום הזיכרון הקדוש למכבים מקדשי השם'. בשנת 1969 הסירה אותו הכנסייה הקתולית מלוח השנה הכללי של הקדושים.
33. ראו רשימה חלקית בתוך: שלומית וקסלר-בדולח, אלכסנדר און, יהודה רפואני, 'לשאלת זיהויה של מודיעין, עירם של החשמונאים', קתדרה, 109 (תשרי תשס"ד), עמ' 79 הערה 28.
34. ספר מקבים, ספר א, פרק יג, פסוק 29.

הביניים מגולם בהן. 'תשעת המכובדים' (Les Neuf Preux) היו שלושה מלכים מהעידן הפגאני; יהושע בן-נון, דוד המלך ויהודה המכבי – מימי התנ"ך; ושלושה מלכים נוצרים. דמות המכבים שימשה גם השראה לאפיפיור אורבן השני, כברכת הדרך שנתן ליוצאים למסע הצלב הראשון בוועידת קלרמון, ב-1095: 'אם בימי קדם זכו המקבים בדרגה גבוהה ביותר של דבקות, משום שלחמו למען הפולחן והמקדש, מן הצדק, חיילים נוצריים, שאף אתם תגנו על חרות מולדתכם [ארץ-ישראל] בכוח הנשק'.³⁵ אין להתפלא אפוא שעל מצבת קברו של בולדווין הראשון, ראשון מלכי הצלבנים בירושלים, בכנסיית הקבר נחקק: 'המלך בולדווין, יהודה המכבי האחר'.³⁶ בעקבות ההתעניינות הדתית ביהודה המכבי ובאחיו הם זכו, בייחוד מאז תקופת הרנסנס, לתהילה ולמצבת נצח בתחומי אמנות רבים: בציור ובפיסול, בספרות ובשירה, בתאטרון, באופרה ובמוזיקה הקלאסית, אך לכפר מודיעין לא עלו עוד, ומצבות או כנסיות לא הקימו שם עוד.³⁷

העניין המחודש במודיעין החל במאה ה-19, לאחר פרסום הצעתו של עמנואל פורנר (Forner), נזיר פרנסיסקני מבית-לחם, בעיתון לה-מונד הפריזאי (1866), לזהות את מודיעין בכפר אל-מידיא שבמזרח בקעת לוד, בשל קרבה פונטית בין השמות. בעקבות הפרסום הגיעו למקום חוקרים חשובים כוויקטור גרן (Guerin) (1870, 1873), שרל קלרמון-גאנו (Clermont-Ganneau) (1873-1874), שממצאיו התפרסמו ב-1896, וחוקרי הקרן הבריטית לחקר ארץ-ישראל (Palestine Exploration Fund = PEF), שתוצאות הסקר שלהם התפרסמו ב-1882. עיקר מאמצי החוקרים כווננו למציאת מצבת הקבר שבנה שמעון החשמונאי למשפחתו. התהודה העולמית שניתנה לחפירות הארכאולוגיות ולדיונים סביבן הגבירה את המודעות הציבורית למקום ועוררה אצל ארגונים וקהילות, נוצרים ויהודים כאחד, התעניינות לרכוש קרקעות במקום.³⁸

35. על-פי גרסת גיברט מנוג'אן. יעל קציר, ירושלים לתולדותיה: ירושלים בירת הממלכה הצלבנית, תל-אביב 1989, עמ' 11.
36. 'REX BALDUINUS JUDAS ALTER MACHABAEUS'. זאב וילנאי, ירושלים העתיקה, ירושלים 1962, עמ' 120.
37. למשל: דנטה אליגיירי, הקומדיה האלוהית (נכתבה בתחילת המאה ה-14), תמונתו של פיטר-פול רובנס 'הודה המכבי המתפלל למתים' (1635); האוטוריה 'הודה המכבי' מאת פרידריך הנדל (1747).
38. על כך בהרחבה: צבי שילוני, 'הקרן הקיימת לישראל כגורם בעיצוב הנוף היישובי של ארץ ישראל מייסודה ועד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה (1897-1914)', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשמ"ז, עמ' 237-242; רות קרק, 'הנסיונות לרכישת אדמות מודיעין (1882-1931) – תפיסות, מניעים ותוצאות', בתוך: הנ"ל (עורכת), גאולת הקרקע בארץ ישראל: רעיון ומעשה, ירושלים 1990, עמ' 96-117.

ד. 'המכבים' מבקשים לקנות את מודיעין

בשנת 1882 רכשו האחים פרנק והרברט-אדגר קלארק, מאנשי 'כנסיית המשיח' תושבי המושבה האמריקנית ביפו, 130 דונם בכפר הערבי אל-מידיא, ובהם גם מה שהיה ידוע אז כ'קברות המכבים'.³⁹ לא רחוק משם, מעברו הדרום-מערבי של עמק איילון, התנהל משא-ומתן (1883) בין תושבי הכפר אבו שושה לראש המיסיון הכריטי בירושלים מוזס פרידלנדר בדבר רכישת אדמות הכפר כדי להושיב עליהן מאתיים יהודים מומרים.⁴⁰ אפשר לשער כי הסיבה לרכישות היתה שילוב של רעיונות רומנטיים ומילניאליסטיים-פרוטסטנטיים. האחים קלארק השקיעו הון ומאמצים רבים בפיתוח המקום: בניית בית, הקמת גדרות אבן, קניית בעלי-חיים ונטיעת עצי זית, גפנים ועצי פרי אחרים, אלא שריחוקו של המקום מהדרך הראשית יפו-ירושלים והנגישות הקשה אליו וגם רצונו של הרברט קלארק לבנות למשפחתו בית בירושלים הביאו אותו ב-1898 להציע את הנחלה למכירה.

חמש שנים קודם לכן פנו אל קלארק 'אבירי המכבים' (Knights of the Maccabees) מפורט הורן, משיגן, שבארצות-הברית, בהצעה לקנות את האדמה, אך הוא סירב.⁴¹ ה'אבירים' היו חברים באחוה (fraternity) נוצרית קנדית שהוקמה בלונדון, אונטריו, בשנת 1878, שבמרכז פעילותה עמדו עסקי ביטוח. את שמם בחרו בהשפעת דמותו של יהודה המכבי, אשר היה להבנתם ראשון המצביאים שהורה לחייליו להעביר חלק משלל המלחמה שלהם לטובת היתומים והאלמנות של חבריהם שנפלו בקרב.

בשנת 1897 החלו המגעים בעניין מכירת 'קברות המכבים' בין קלארק לעורך הדין הרברט בנטוויץ', מראשי 'מועדון המכבים' (Maccabean Club) מאנגליה, אגודה של 'חובבי ציון' שעם מנהיגיה נמנו גם הסופר ישראל זנגוויל והצייר לוסין וולף. זה היה בעקבות מסע של חברי המועדון בארץ-ישראל. האגודה הוקמה בלונדון ב-1891 ושימשה מועדון תרבות וספרות של שכבת העילית ביהדות אנגליה, שחבריו מצאו במכבים ביטוי להעזה רוחנית, להתקוממות נגד מוסכמות החברה, ובעיקר נגד ההתבוללות, שראו בה התיוונות חדשה.⁴²

הקשר המיוחד בין חברי מועדון 'המכבים' לארץ-ישראל בכלל ולמודיעין בפרט בא לידי ביטוי פומבי ראשון בסעודה שערכו במאי 1894 לגנרל צ'רלס וורן ולצ'רלס וילסון, החוקרים הנודעים של ה-PEF, הקרן שאנשיה ערכו סקר נרחב באזור אל-מידיא. נשיא

39. קרק, 'הנסינות לרכישת אדמות מודיעין', שם, עמ' 104.

40. יחיאל בריל, יסוד המעלה – תרמ"ג, ירושלים תשל"ח, עמ' 65.

41. המשדר הראשי של האחוה עבר ב-1893 לפורט-הורן, משיגן. ראו: Alvin J. Schmidt and Nicholas Babchuk, *Fraternal Organizations* (The Greenwood Encyclopedia of American Institutions, Vol. 3), Westport, CN 1980, pp. 211-213

42. אלחנן אורן, חיבת-ציון בבריטניה 1878-1898, תל-אביב תשל"ד, עמ' 95.

המועדון, קולונל אלברט גולדשמיר, שיבח בדבריו את החוקרים והודה כי 'המכבים' בפרט חייבים תודה לקרן על פעולותיה.⁴³

ואולם את יוקרתו בעולם הציוני קיבל המועדון מהיותו המארח הרשמי של הד"ר הרצל בביקוריו באנגליה. הרצל הופיע בפני 'המכבים' לראשונה ב-23 בנובמבר 1895, ובפעם השנייה ב-6 ביולי 1896. במפגש האחרון נתן מנהיג התנועה הציונית ביטוי בולט להשקפתו הלאומית בדבר הצורך לעבור לציונות מדינית, ועורר את היושבים לעשות מעשה; והם עשו. שנה לאחר מכן, באפריל-מאי 1897, יצאו בנטוויץ' וזנגוויל בראש 21 אנשים למסע 'העלייה לרגל של המכבים' (Maccabean Pilgrimage to Palestine) לביקור קבוצתי ראשון מסוגו זה דורות רבים, כדי להכיר את הארץ ואת תנאי המחיה בה.⁴⁴ הרצל ראה בחברי השיירה משלחת מחקר לאומית יחידה במינה, וביקש מבנטוויץ' להכין דוח מקיף על המסע; הוא חשב להגיש אותו לחברי הקונגרס הציוני הראשון שלושה חודשים לאחר מכן.⁴⁵ אמנם 'המכבים' לא ביקרו אז במודיעין, אבל הדיון הציבורי הרחב במסע העלה את יוקרתם והעניק תנופה של ממש למעורבות של התנועה הציונית באנגליה בעשייה למען ארץ-ישראל.

בעקבות מסע 'העלייה לרגל' נוצר קשר בין בנטוויץ' לקלארק בנוגע למכירה אפשרית של קברות המכבים למועדון. נציג מיוחד מטעם 'המכבים' גם ביקר בנחלה במודיעין ובדק את טיבה ואת הקברים. בנטוויץ', כנשיא ועדת ההתיישבות של הפרציה הציונית הבריטית, ראה משימה מרכזית ברכישת נחלת קלארק ובייסודן של מושבה יהודית ומכללה חקלאית במודיעין, 'יד חיה לגיבורים הלאומיים אשר נולדו ונקברו במקום'.⁴⁶ לשם כך הקים מערכת גיוס כספים באנגליה ובארצות אחרות, אך כל אלה וכן ביקור של ישראל אברהמס, חבר נוסף מ'המכבים' במודיעין, וקול קורא שהוציא לרכישת האדמות לא עזרו לגייס את ההון הנדרש. ארבע שנים של משא-ומתן בין הצדדים לרכישת החלקה לא עלו יפה, והיא לא נקנתה.

בתוך כך הוקמה בלונדון אגודה נוספת שנשאה את שמם של הגיבורים – 'מסדר המכבים הקדמונים'. מיד לאחר הופעתו השנייה של הרצל בפני חברי מועדון 'המכבים' בלונדון (6 ביולי 1896) הוא נפגש עם כמה מראשי התנועה הציונית המקומית ודן עמם בדרכים לעורר עשייה ציונית בקרב פשוטי העם. 'אבירי ארץ-ישראל' היה השם שהציע הרצל לאגודה שתוקם לצורך פעילות זו, וברוח הצעתו הוקם באותו חודש 'מסדר המכבים הקדמונים' (Order of Ancient Maccabees).⁴⁷ האגודה שימשה מסגרת לפעילות

43. שם, עמ' 97.

44. שאול ספיר, 'מסע שיירת מועדון "המכבים" לארץ הקודש בשנת 1897, על"ה (עלון לרכז השילוחים), 3, מנהל חברה ונוער, חלק א: טבת-שבט תשס"ב (ינואר-פברואר 2002), עמ' 40-43; על"ה, 4, חלק ב: אדר-ניסן תשס"ב (מרס-אפריל 2002), עמ' 14-18.

45. *The Jewish Chronicle*, 22.1.1897, p. 22.

46. קרק, 'הנסיונות לרכישת אדמות מודיעין' (לעיל הערה 38), עמ' 105.

47. אורן, חיבת-ציון בבריטניה 1878-1898, עמ' 131-132.

הברתית בעלת תוכן לאומי-מדיני, שבין מטרותיה הכלכליות היתה הקמת קרנות חיסכון לעזרה הדדית. המבנה הארגוני של ה'מסדר' והטקסים שערך נשאו אופי סודי בנוסח 'הבונים החופשיים'.

בשנת 1904, שלוש שנים מאז ניתק הקשר עם הרברט קלארק, פנה בנטוויץ' לידידו מורי רוזנברג, מזכיר הפדרציה הציונית האנגלית וחבר 'מסדר המכבים הקדמונים', בבקשה לפגוש את קלארק בניסיון הקרובה לירושלים ולהודיע לו כי הוא, בנטוויץ', מוכן לקנות את החלקה מכספו הפרטי. בסופו של דבר השיג רוזנברג מקלארק כתב אופציה עבור ה'מסדר', אך אופציה זו לא מומשה מעולם.

באביב 1911 נעשה ניסיון נוסף של 'מסדר המכבים' הלונדוני לרכוש את אדמות אל-מידיא, לרגל נסיעתו הנוספת של מורי רוזנברג לארץ-ישראל, אך הניסיון נכשל, ואדמות משק קלארק נמכרו כנראה בחזרה לפלאחים ערבים. אפשר שבעקבות הקריאה 'לגאולת הארץ' של נציג ירושלים לקונגרס הציוני העשירי, יהודה הלביץ, מצביא 'משואת ירושלים' של 'מסדר המכבים הקדמונים', החליטה המועצה העליונה של ציוני אנגליה בראשות בנטוויץ' לייסד חברה לרכישת קרקעות בארץ-ישראל – 'חברת הקרקע המכבית' (Maccabean Land Company) – ולהקים בה מושבה, אולם רק בשנת 1922 הצליחה החברה במשימתה, שעה שרכש הרברט בנטוויץ' חלק מנחלת ברגהיים שבאדמות הכפר אבו-שושה, הסמוך ללטרון. במאי 1923, במעמד הנציב העליון הראשון הרברט סמואל, גיסו של בנטוויץ', נחנך שם יישוב יהודי, וזה נקרא מאז 'גזר'.⁴⁸

ה. הגימנסיה העברית ביפו, 'מסדר המכבים הקדמונים' וגילוי קברות המכבים

ההנהלה הציונית, ובראשה הפרופסור אוטו רבורג, התעניינה ברכישת נחלת קלארק במודיעין עוד בשנים 1904-1907 מפני 'שהיא מולדת משפחת החשמונאים, מרכז תנועת השחרור [...] [ו]נראה, כי המקום הזה היה גם מקום קבורה לגבורים אלה'.⁴⁹ בקונגרס הציוני השביעי, שהתקיים בבזל בקיץ 1905, העלה הפרופסור רבורג בנאום את הרעיון 'להקים בארץ-ישראל יד למנהיגנו המנוח [הרצל], במקום נבחר, שהוא גם בעל חשיבות הסטורית'.⁵⁰ הוא הציע נטיעת יער זיתים באתר מודיעין.

רוח שהגיש להנהלה הציונית מודד הקרקעות שנשלח מטעמה (ינואר 1906) קבע כי אל-מידיא אינה מתאימה כלל עבור 'יער הרצל', ואילו כאתר היסטורי היקר ללב או גם

48. רות קרק וצבי שילוני, 'חידוש היישוב בגזר', בתוך: אלי שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, א, ירושלים 1984, עמ' 337; זאב ליבוביץ, 'משואת ירושלים' של "המכבים הקדמונים", לוח ירושלים לשנת תש"ד (בעריכת דב נתן בריןקר), ירושלים תש"ג, עמ' קעח.

49. זלמן רוד לבונטין, לארץ אבותינו, א: לתולדות עבודת חובבי ציון, תרמ"ב-תרמ"ט, מהרורה שנייה, תל-אביב תרפ"ד, עמ' 210.

50. קרק, 'הנסינות לרכישת אדמות מודיעין' (לעיל הערה 38), עמ' 110 הערה 48.

עבור 'המכבים הקדמונים' אפשר להביאה בחשבון רק אם יוכח זיהוי המקום עם מודיעין העתיקה.⁵¹ עם זאת, באפריל 1906 אישר הוועד הפועל המצומצם של ההנהלה הציונית בקלן, גרמניה, לקנות את משק קלארק באל-מידא. הוועדה הארצישראלית שלו עשתה לשם כך תעמולה רבה, אך בשלהי 1907 ירדה הרכישה מעל הפרק, בין השאר בשל החלטת דירקטוריון הקק"ל לרכוש אלפיים דונם ליד חולדה לשם נטיעת 'ער הרצל'. היא השלימה את המהלך ב-1908.⁵²

בינואר 1907, בעת ביקורו של דוד וולפסון, יושב-ראש ההסתדרות הציונית העולמית, במפעל הציוני בארץ-ישראל, הוא ביקר בגימנסיה ביפו. 'הגימנסיה העברית' הוקמה בתשרי תרס"ו (אוקטובר 1905) כמוסד פרטי בידי הד"ר יהודה לייב מטמנ-כהן ופניה אשתו, בדירתם בת שני החדרים שביפו. בשנה הראשונה למדו בגימנסיה 17 תלמידים ותלמידות בלבד. בשנה שלאחר מכן, בלחצו של המורה החדש הד"ר חיים בוגרשוב, נהייתה הגימנסיה מוסד ציבורי – 'אגודת הגימנסיה העברית ביפו', עם ועד מפקח ציבורי, ועד סוף השנה הגיע מספר התלמידים לחמישים.

באוגוסט 1907 נפתח הקונגרס הציוני השמיני בהאג, ובו נבחר וולפסון ליורשו של הרצל כנשיא ההסתדרות הציונית. הנשיא דיווח בדבריו בקונגרס על ביקורו בארץ, ובתוך כך גם על הגימנסיה, וגם פנה למשתתפים בקריאה: 'המנהלים [של הגימנסיה] מסורים לתפקידם ועובדים במסירות מתוך מצוקה בתקווה, שיימצא המוסד שיעזור להם [...] לתת לילדיהם חינוך גימנסיאלי עברי לאומי. הגיע הזמן שהסעד הזה ינתן להם'.⁵³ מנחם שינקין והד"ר חיים בוגרשוב, מנציגי ארץ-ישראל לקונגרס, הפיצו בקרב משתתפיו את בשורת החינוך העברי בגימנסיה וגם הציעו למכירה את מניות החברה. מי שהתרשם מאוד מדבריהם היה השופט יעקב מוזר, מראשי משלחת 'מסדר המכבים הקדמונים' לקונגרס, ולאחר הפגישה עמהם הוא הודיע על נכונותו לתרום שמונים אלף פרנק שווייצריים (כ-3200 ל"ש) להקמת בית לגימנסיה, וגם התנה זאת בקריאת שמה 'הרצליה'. הנשיא וולפסון בירך אותו על כך בפני מליאת הקונגרס. 'את הרעש של הקונגרס ואת השאון אשר הקימו הדברים האלה אין לתאר', כתב הד"ר בוגרשוב בתזכיר לוועד הגימנסיה והוסיף: 'אני ברכתי אותו לפני הקהל בשם הגמנסיה העברית והוא קבלני בדמעות על לחייו [...] עניין מוזר והשאון שהרים הדבר, נפוץ בכל העיר; כל העיתונים כתבו על דבר הגמנסיה'.⁵⁴

51. דוח מודד הקרקעות טריידל, בתוך: שילוני, 'הקרן הקיימת לישראל כגורם בעיצוב הנוף היישובי של ארץ ישראל מייסודה ועד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה (1897-1914)' (לעיל הערה 38), עמ' 239 הערה 45.

52. ההחלטה התקבלה ב-12.8.1907. באספה כללית שלא מן המניין של הקק"ל בזמן הקונגרס השביעי בהאג. בין השאר השתתפו בה דוד וולפסון, הד"ר מקס בודנהיימר, הפרופסור אוטו ורבורג והשופט יעקב מוזר. א' דרויאנוב (עורך), ספר תל-אביב, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 78.

53. בן-יהודה, ספורה של הגמנסיה 'הרצליה', עמ' 47.

54. שם, עמ' 49.

תרומה נוספת שהתחייב לה השופט מוזר בקונגרס, בסך עשרת אלפים פרנק (כ-400 ל"ש) היתה לפרופסור בוריס שץ, עבור בית-הספר לאמנות 'בצלאל' שהוא היה מנהלו ואשר הוקם ביוזמתו (1906) ועל-פי החלטת הקונגרס הציוני השביעי. ראוי לציין כי שץ היה נציג ירושלים בקונגרס, ונבחר לתפקידו בזכות תמיכתם של חברי 'משואת ירושלים' מ'מסדר המכבים הקדמונים' בארץ-ישראל.⁵⁵ 'המשואה' הוקמה באותה שנה (1907) ביוזמת שני תושבי העיר שחזרו אז מאנגליה מרדכי זילברמן-כספי ושמואל רפאלי (רפאלוביץ), ועם חבריה נמנו גם מרדכי צבי אילן (בינר) מנהל בית-ספר תחכמוני, ודוד ילין, סופר ולימים מייסד הסמינר למורים ופרופסור באוניברסיטה העברית. מרדכי כספי, יליד העיר העתיקה בירושלים, שהה במנצ'סטר לצורך השתלמות במסחר ובעסקים, וכך התיידד עם הד"ר חיים וייצמן, ואף שימש מזכירו לתכתובת בעברית ובהכנת תעמולה ציונית.⁵⁶ כספי הצטרף כחבר ל'מסדר המכבים הקדמונים', שעם ראשיו בעיר נמנה גם הד"ר וייצמן, אשר יצא אז כציר לקונגרס השביעי עם הד"ר מוזס גאסטר, הרברט בנטוויץ' ויעקב מוזר, במשלחת חברי 'מסדר המכבים הקדמונים'. לימים עמד וייצמן בראש משלחת חברי ה'מסדר' לקונגרס הציוני התשיעי בהמבורג (1909), והיה נציגו לוועד הציוני הגדול (1910).⁵⁷

המפגש המשולש שהתקיים בקונגרס הציוני בקיץ 1907 בין השופט יעקב מוזר ובין הפרופסור בוריס שץ ונציגי הגימנסיה העברית ביפו היה חשוב ביותר לתהליך קידוש המרחב של 'קברות המכבים', כמו שיתברר בהמשך הדברים. חודשים אחדים לאחר הקונגרס הגיע ליפו החכם הד"ר מוזס גאסטר, הרב הראשי הספרדי של אנגליה וחבר 'מסדר המכבים הקדמונים', שגם נבחר בהאג להיות יושב-ראש הוועדה המתמדת וסגן היושב-ראש של הקונגרס הציוני. החכם גאסטר בא בשליחותו של השופט מוזר כדי לעמוד מקרוב על מצבה של הגימנסיה, ומנהליה התבקשו לקבלו בכבוד הראוי. מתוך 'מסמך הבנות בין מר יעקב מוזר מברדפורד ובין הנהלת בית ספר התיכון העברי ביפו', עולה שכך קבע מוזר: 'מר חכם ד"ר מוזס גאסטר לונדון יהיה הבעלים של הקרקע ושל המבנה אשר נרשמו על שמו' וכי בשלב מאוחר יותר 'יעביר על ידי הסכם תקף את הקרקע ואת המבנה לוועדה של הקק"ל'.⁵⁸

הביקור החשוב הזה היה טראומטי לשני הצדדים. על-פי עדותו של בוגרשוב, התקומם החכם גאסטר על שבנים ובנות ישבו ביחד בשיעורי התנ"ך, כעס על היות הבנים ללא כיסוי ראש, הזדעזע למראה ספר הלימוד של התלמידים, ספורי המקרא של ביאליק ורבניצקי, וזעק: 'אוי לעיניים שכך רואות! צריך לקרוע על חילול הקודש'. בסיום הביקור הודיע

55. חנה ויינר (עורכת), כתבי חיים ויצמן: אגרות, 5, ירושלים תשל"ד, עמ' 85; ליבוביץ, 'משואת ירושלים' של "המכבים הקדמונים" (לעיל הערה 48), עמ' קעג.

56. אבי גודמן ופיליפ גודמן, 'משואת ירושלים' של "מסדר המכבים הקדמונים" (1907-1917), קתדרה, 65 (ספטמבר 1992), עמ' 82-99.

57. יהודה ריינהרץ, חיים וייצמן – בדרך אל המנהיגות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 352-370.

58. מסמך הבנות בין מר יעקב מוזר בכרדפורד להנהלת בית ספר התיכון העברי ביפו, אצ"מ S2/767.

החכם גאסטר להנהלת הגימנסיה כי עליו 'למלא באמונה את תפקידו ולהודיע לשולחו, כי לפי דעתו אין לתמוך בבית-הספר המחלל את מוסר היהדות'.⁵⁹ שבועות מעטים לאחר הביקור המדובר עמדו מנהלי הגימנסיה בת השנתיים של יפו לחוג את חג החנוכה, החג שטופח כחגה הלאומי של התנועה הציונית. כעת, חוששים לקיום הבטחתו של מזור לתרומה הגדולה להקמת בית-הספר החדש, חיפשו כנראה ראשי הגימנסיה דרך להודות לשופט בעשייה חינוכית הקשורה בחג הקרוב אל לבו. הסאגה המתמשכת של הנסיונות הכושלים מצד 'מועדות המכבים' ו'מסדר המכבים הקדמונים' לקנות את אדמות אל-מידיא ואת קברות המכבים מכאן והחלטת הקק"ל שלא לטעת את 'יער הרצל' במודיעין מכאן היו יכולים להיות סיבה טובה לקבוע כי ביקור בקברות המכבים יהיה נושא הטיוול בחנוכה תרס"ח.⁶⁰

טיולי הגימנסיה נערכו לרוב במסגרת כיתתית, אבל היו גם טיולים 'לכלל המחלקות', כמו זה בחג החנוכה, אז הלכו הכול 'למקום מולדת המכבים, למודיעים'.⁶¹ העדות המוקדמת ביותר על טיול זה היא של זרובבל חביב, תלמיד מחזור א' משנת תרס"ח, כלומר החג הראשון לאחר הקונגרס השביעי בהאג:

בחודש דצמבר 1907, בערב חנוכה, יצאנו 18 חניכי הגימנסיה העברית 'הרצליה' בארבעה דיליג'נסים מיפו לכיוון מודיעים. בראש השיירה היו שני רוכבים הר"ר בוגרשוב, מנהל הגימנסיה [טעות המספר. בוגרשוב החל את תפקידו כמנהל בשנת 1919] ו[אברהם] עלדמע, המורה לציור. [...] לעת ערב, כמעט לפני שקיעה, הגענו למודיעים. כאן פגשנו רועה צאן ערבי ושאלנו אותו היכן קברות המכבים והוא ענה לנו בשאלה 'האם קברות יהודים אתם מחפשים?' השבנו שכן. הוא היפנה אותנו לקבוצת קברים חצובים בסלע ומעליהם מכסים, ואמר שזה המקום שאנחנו מחפשים. התרגשנו מאוד והדלקנו נר חנוכה ראשון במקום ורקדנו ריקודים במקום. עד מהרה נטה להחשיך וסובבנו על עקבינו וחזרנו בליל לבן-שמן, שם קיבלו אותנו המייסדים בשמחה. כך נוצרה המסורת שאלה הם קברות המכבים.⁶²

59. בן-יהודה, ספורה של הגמנסיה 'הרצליה', עמ' 53.
60. אפשר שאחד התמריצים לגילוי הקברים היה נעוץ בחוב אישי של ד"ר בוגרשוב למזור. השופט היה מי שהעניק לו הלוואה לשם קניית חלקת אדמה לביתו באחוזה בית. ראו: איתן בורשטיין, 'האם נוסדה תל אביב בהולנד?', 2009, <http://www.ahuzatbait.org.il/Index.asp?ArticleID=331&CategoryID=200&Page=1>
61. בראשית ימיה של הגימנסיה 'הרצליה' היו נהוגים בה כמה סוגי טיולים: טיולי שבת – לסיבה הקרובה; טיולי חג – בחנוכה למודיעין, בל"ג בעומר למושבות (גיבורי ההתיישבות), ונערכו אז גם טקסים; הטיול הגדול – למקומות מרוחקים בגליל, במדבר יהודה ובעבר הירדן. אבישר, 'תוכניות ידיעת הארץ, הסיור ותיירות השורשים מתש"ח ועד תשמ"ח בחינוך הלאומי ציוני' (לעיל הערה 16), עמ' 36-44.
62. זרובבל חביב, עדות בעל-פה לזוהר ברעם ב-1981. זוהר ברעם, בתוכני מודיעים: חקר צפונות ארץ המקבים ומורשתם, שילת 2007; בן-יהודה מציין בתוך ספורה של הגמנסיה 'הרצליה'

הרוח השלילי שהגיש החכם גאסטר הניע את השופט מוזר לבוא ארצה ולראות כמו עיני הכצעקתה. בחודש ניסן תרס"ח (אפריל 1908) הגיעו השופט ואשתו ארצה. בביקורו בגימנסיה התרשם לחיוב מהתנהלות הדברים וגם מכך שעל אף איום ביטול התרומה שקיבלו, לא שינו המורים מדרכם. לסיכום, הוא הפתיע את ההנהלה והודיע לה כי הסכום שהתחייב עליו בקונגרס יגדל היות ש'אנו מקבלים על עצמנו להקים את בניין הגימנסיה העברית "הרצליה" מהמסד ועד הטפחות על חשבוננו אנו'.⁶³ לביקור היו הדים חזקים ביישוב. את ליל הסדר ערכו השופט מוזר ואשתו בירושלים, שם גם נפגשו עם חברי 'משואת ירושלים' של 'המכבים הקדמונים'. מוזר היה קשוב ונלהב מהנוכחים ופועלם, והבטיח, לבקשתם, להתמסר לרעיון 'רכישת המקום ששם היה קנם של המכבים הקדמונים', כלומר אדמות מודיעין.⁶⁴

בחנוכה תרס"ט נערכה בגימנסיה 'הרצליה' חגיגה גדולה. בעיתון הצבי שיצא לאור לאחר החג, במדור 'מיפיו והמושבות', תיאר הכותב – אבי"ר – את שהתרחש בבית-הספר:

[לאחר ברכות ושירת מקהלה] הוצג החיזיון 'חנה ושבעת בניה'. [...] אחרי החיזיון הוצגה תמונה חיה נהדרת, והיא: מתתיהו ממית את הבוגד. אחר-כך שרו תלמידי המחלקות הנמוכות בלויית ה'פיסגרמניום' את השיר 'אנקת-אסיר'. בסוף, התלמידים והתלמידות הסתדרו שנים-שנים בשורה אחת ארוכה, ונרות דולקים בידיהם צעדו בשיר 'עתה נצא למלחמה' [...]. הקהל מריע: 'הידד!' והמה, המכבים החדשים שלנו, מוסיפים לצעוד כגבורים ושרים ביתר עוז. במילה אחת: מימי לא ראיתי שמחה עברית מלאת-חיים כזו.

אין בידי עדות על ביקור תלמידי הגימנסיה באתר קברות המכבים בחנוכה מאותה השנה (תרס"ט), אלא עדות ממועד מאוחר יותר. באחרונה משלוש כתבות אודות הגימנסיה 'הרצליה' שהתפרסמה בעיתון העולם (גיליון לד, י"ב בתשרי תר"ע, 27.9.1909) נכתב, כי במסגרת 'הטיולים הכלליים' שערכה הגימנסיה טיילו התלמידים 'בחנוכה למקום מולדת המכבים – למודיעים'. הנחתי היא כי המדובר בחג האחרון שנערך עד אז, בכסלו תרס"ט (דצמבר 1908).

ו. חנוכה הגימנסיה 'הרצליה' ומיסוד הטיול לקברות המכבים

אבן הפינה לגימנסיה 'הרצליה' הונחה בי' באב תרס"ט (28 ביולי 1909), בנחלה שרכשה עבודה הקק"ל באחוזות בית', שזה לא מכבר קמה, במימון כספי התרומה של מוזר. הטקס

(עמ' 116) כי הטיול הראשון לקברים התקיים בתרס"ז. בהסתמך על עדותו של חביב והנסיבות, אני נוטה לראות בדבריו טעות סופר.

63. בן-יהודה, ספורה של הגימנסיה 'הרצליה', עמ' 54.

64. ליבוזיץ, "משואת ירושלים" של "המכבים הקדמונים" (לעיל הערה 48), עמ' קעג.

החל בשעה שמונה בבוקר, והיה צנוע מאוד. תלמידי הגימנסיה הסתדרו סביב המקום שהונחו בו אבני היסוד של הבניין. במרכז הונחה האבן הראשונה על מקום גבוה, עליה העמידו בקבוק, ובו נטמנה מגילת היסוד של הגימנסיה. מקהלת הגימנסיה שרה את 'התקווה', ולאחר מכן נשאו דברים מנחם שינקין, חבר הנהלת הגימנסיה, הד"ר יהודה לייב מטמן, מייסד הגימנסיה, והמורה הד"ר ברוך מוסינזון.

ארבעה חודשים לאחר מכן, בחנוכה תר"ע (דצמבר 1909), ערכו בבית-הספר חגיגה והעלו את המחזה 'החשמונאים', של יצחק אפשטיין, ושוב עלו תלמידי הגימנסיה לרגל אל קברות המכבים, אולי המסע הראשון שתועד בתמונות. עיתון הצבי דיווח אז כי בעצם ימי החג 'נתכוננה בירושלים אגדה חדשה בשם "המכבים החדשים" [...] [ש]ופיצו ידיעת הלשון העברית בעם, ביחוד בקרב החדשים שבאו אלינו ממרחקים [...] המכבים החדשים ישאפו להיות לעתידנו מה שהיו המכבים הקדמונים לעברנו'.⁶⁵

בפברואר 1910, והוא כבר בן שבעים, עזב יעקב מוזר עם רעייתו את נמל ליברפול, וכיחד יצאו למסע נוסף בארץ-ישראל, הפעם למשך כארבעה חודשים. מיד עם הגיעם ליפו התייצבו השניים ליד שלד בניינה החדש של הגימנסיה 'הרצליה', כאורחי הכבוד בטקס מיוחד, כמו שדיווח עיתון האור מכ"ח באדר א' תר"ע:

אמול, ביום ראשון [6.3.1910] הניח הארון מוזר את אבן-היסוד בהדיוטה העליונה של בניין הגימנסיה העברית ביפו [...] זה היה מחזה מצויץ ויחיד במינו. מי שלא ראה את שמחתו של מר מוזר בעת שירה את אבן-הפינה לתוך חריץ קטן – לא ראה שמחה מימיו: הארון מוזר אחז את האבן בשתי ידיו, ובכל כוחו השליכה אל המקום המיועד לה.

במהלך אותו ביקור תרם מוזר למעלה מ-45,000 פרנקים (יותר מ-1800 ל"ש) מהם 25,000 פרנקים לגימנסיה 'הרצליה', 12,000 פרנקים למילון בן-יהודה והשאר, כנראה, ל'בצלאל'.⁶⁶

כבר עמדנו על הקשר המוקדם בין השניים. כעת, בראשית 1910, היה הפרופסור בוריס שיץ עסוק ביוזמה חדשה: לייסד מושבות של אמנים ובעלי מלאכה מקרב חניכי המוסד ופועליו. הפרופסור הנמרץ לא המתין להחלטות ההנהלות של הקק"ל ובנק 'קופת מלווה', ועוד קודם שהיתה בידו קרקע לבנות עליה, כבר פנה לשופט מוזר בבקשה לתרומה. בקיץ 1910 החליטו הנהלות הארגונים האלה להקצות ל'מושבת בצלאל' של התימנים את אחת הגבעות מאדמות בית-עריף, הנושקות לבן-שמון, ואת המשאבים הנחוצים להקמתה. בסתיו 1910 נבחר מוזר להיות ראש עיריית ברדפורד באנגליה. באותם הימים ממש, באלול תר"ע, הלכו ונבנו בתי מושבת 'בצלאל' בבן-שמון מכאן, והסתיימה הקמת מעונה החדש של הגימנסיה 'הרצליה' בתל-אביב מכאן. כיאה לערכו החשוב של המוסד ולמיקומו, תוכננה

65. הצבי, סג, א' בטבת תר"ע. אני מעלה את הסברה כי העורך איתמר בן אב"י היה מקימה של האגודה.

66. ויינר (עורכת), כתבי ויצמן: אגרות, 5, עמ' 230 הערה 3.

דמות בניין הגימנסיה, בהתייעצות האדריכל יוסף ברסקי עם הפרופסור בוריס שיץ, באופן שתעניק למתבונן רושם של מעין מקדש קדום. עוצב לה שער מונומנטלי ולו צריח מכל צד, שחלקם העליון מעוצב כארבע קרניים בנוסח קרנות המזבח, ואשר יחדיו כמו ייצגו את העמודים יכין ובוועז שבחזית מקדש שלמה.

לאחר שלושה חודשים בלבד, באמצע כסלו תרע"א כבר עמדו באתר לפחות שני מבנים מוכנים, ובהם גם בית-המלאכה המשותף של 'בצלאל'. כך, טקס פתיחת שערי הגימנסיה 'הרצליה' החדשה וטקס חנוכת מושבת 'בצלאל' בכך-שמן כמו נועדו להיערך יחדיו. החנוכה הרשמית של בניין הגימנסיה היתה ביום כ"ד בכסלו תרע"א, אור לנר ראשון של חנוכה. אחד החוגגים תיאר את האירוע כך:

האולם הגדול של המדרשה היה מלא על גדותיו כי כל מאתים וחמישים התלמידים והתלמידות היו נוכחים, וקהל רב. [...] כשהקריאו התלגרם ששלחו להא'ודון] מוזר, שלו חיבים עצם חגיגה זו [...] רעש האולם ממחיאת כפים וצהל קהל צהלה בלי גבול ומצרים. [...] ותשוקתם לחוג את חגם גדול ועצום עלו ושמח נמלאה הפעם, ורק בשעה חמש בבוקר נפרדו איש איש לביתו אחרי שקימו מצות הריקודים, השירה והזמרה כדבעי.⁶⁷

שבוע לאחר מכן, בנר שמיני של חנוכה, ב' בטבת תרע"א (2 בינואר 1911) ארגנה הגימנסיה רכבת מיוחדת 'שעמדה ב"תל-אביב" ולקחה את תלמידי הגימנסיה שנסעו עם התיזמורת שלהם ועם קהל גדול של ילדים וגדולים שנלווה עליהם' ללוד, ומשם בכרכות לבן-שמן. מקוצר זמן כנראה פנתה הנהלת 'בצלאל' לציבור ב'מודעה במקום הזמנה', ובה נאמר: 'מבקשים מאת כל חובבי הישוב וידידי בצלאל לקחת חלק בשמחתנו'.⁶⁸ על אף ההתראה הקצרה, נהרו מאות לבן-שמן, לאירוע שנערך ברוב פאר והדר.

ילדי חוות בן-שמן קלעו מענפי זית סמלים שונים ו'כתובות' על גבי הקירות, והבוגרים שבהם הקימו שער כבוד מעוטר. קבלת הפנים, לפי תיאורו של פנחס נאמן, מורה בחוות בן-שמן, היתה בסגנון מלכותי ממש:

'העגלונים' קישטו את סוסותיהם, השומרים צחצחו את נשקם שיהיה מבריק [...]. עשרים פועלים ממיטב הבחורים, לבושי מזרחית וחגורי נשק קפצו על סוסותיהם, והתהלכו החלה. על גבול אדמת הלאום פגשו את האורחים בקריאות חיבה ותרועות גיל וברירות כבוד ומשחקי ה'פנטאסיה', כדרך הפרשים הערבים, הובילו את האורחים לחווה הלאומית.⁶⁹

67. האור, כ"ט בכסלו תרע"א.

68. העולם, גיליון א', תרע"א, בתוך: גרעון עפרת, 'מושבת "בצלאל" בכך-שמן, 1910-1913', קתדרה, 20 (תמוז תשמ"א), עמ' 132. וראו גם: דוד שניר, 'מודיעים מולדת החשמונאים', מחנים, קי"ז (תשכ"ח), עמ' ק"ב-ק"א.

69. פנחס נאמן, 'חנוכה בארץ המכבים', הרואר, ט (תקכ"ו), כ"ח בכסלו תר"ץ, עמ' 141-142.

הטקס הסתיים בשעות הצהריים, אבל הקהל לא מיהר להתפזר. רבים ביקשו לצאת ולעלות לרגל לקברות המכבים. מורי הגימנסיה 'הרצליה' אסרו על תלמידי הכיתות הנמוכות ללכת, ורק תלמידי המחלקה השישית קיבלו את אישורם, כי היעד רחוק והמאמץ רב.

כשלוש-ארבע מאות איש שמו את פניהם לדרך. ההולכים בראש, תלמידי הגימנסיה שהסדרו תחת הנהלת המורה להתעמלות [...] עזבו את המקום ובמשך חצי שעה רצו כמשוגעים, בכדי להתרחק מהמחנה [...] הדרך קשה עד מאוד. אף שעל ארמה לא יראה. כולה היא מכוסה אבנים קטנות וחדות הפוצעות את רגלי ההולכים. [...] השמש לוחטת [...] פני כולם אדומים ומכוסי זעה, הפה יבש, ובכל חושי הינני מרגיש צימאון נורא. [...] אף משעל צר לא נראה. מוכרח אתה לסול בעצמך לפניך דרך ולפרקים אתה מוכרח ללכת על ארבע ולהזהר שלא תנפץ את ראשך במורד ההר שנפסק פתאום כמו קיר. פני כולם עיפים, אך כל אחד מתבייש בפני חברו ומשתדל ללכת קדימה.⁷⁰

לבסוף, נערים רועים מהכפר אל-מידיא הובילו את התלמידים ל'קבור אל-יהוד'.

בלב פועם ונרגש עמדנו לפני מערה חצובה בסלע. האבן המכסה אותה השאירה רק פה צר אשר דרכו זוחלים ומתגלגלים למערה על פני מדרגות העפר המושפלות. והמערה – חדר גדול מרובע; בקירות כוכים אחרים, כוך לאח, קבר לגיבור. [...] כקפואים עמדנו מסביב למערה, ואיש-איש מאיתנו תר בעיניו את המקומות אשר בהם התהלכו הגיבורים הקדמונים, ובעיני רוח חיפשנו את אותות עקבותיהם... בחשכת הלילה שבנו לבן-שמן.⁷¹

הטקס ועליית ההמונים לקברי המכבים הותירו רושם עז על מערכת החינוך הציונית. שנה לאחר מכן, בחנוכה תרע"ב, הצטרפו אל היוזמה התל-אביבית בתי-ספר מירושלים ומהמושבות רחובות וראשון-לציון.

המאמצים להקמת הגימנסיה 'הרצליה' בתל אביב נעשו בעיצומם של המאבקים על קביעת דרכה המדינית ובניית מוסדותיה של התנועה הציונית מכאן, ושל פעילות חינוכית ענפה לעיצוב סמלי התרבות שלה כתנועת שחרור לאומית מכאן. התנהלות ראשי הגימנסיה מעידה כי ראו עצמם שותפים פעילים בעיצוב הזיכרון הקיבוצי הציוני. הם פעלו כמערכת תרבותית שמתפקידה היה ליצור מחויבות אישית וקיבוצית למאמץ להשגת היעדים הלאומיים. באמצעות תחזוקת התשתית הערכית של החברה, קריא, החינוך העברי, הם יכלו להעלות מן הזיכרון הקיבוצי דימויים שמעניקים הקשר תרבותי ומשמעות מוסרית למטרות המאבק ולרצון להשיגן. כאלה היו היוזמה לגילוי קברות המכבים ויצירת מסורת של עלייה לרגל אליהם בחנוכה, כמו גם עיצוב בית-הספר בדמות בית-מקדש וקביעת מועד פתיחת שעריו בחג החנוכה דווקא.

70. בן-אפרים, 'לקברות החשמונאים', הצפירה, רפ"ג, א' בטבת תרע"ב.

71. נאמן, 'חנוכה בארץ המכבים' (לעיל הערה 69).

ז. קברות המכבים כמרחב מקודש ונוף זיכרון ציוני

מידת הוודאות בזיהוי קברות המכבים היתה מוטלת בספק מלכתחילה, שכן כבר היה סביבה מקום אחר שזוהה עם אתר הקבורה – תל אל־ארס שבכפר אל־מידיא, שהיה בנחלתו של הרברט קלארק. מקום זה מצוין גם בספרי נוסעים מהמאה ה־19, והאיור שלו אינו מותיר

קברות המכבים בתל אל־ארס שבכפר אל־מידיא

מקור: Cunningham Geikie, *The Holy Land and the Bible: A Book of Scripture Illustrations Gathered in Palestine* (With a Map of Palestine and Original Illustrations by H. A. Harper), London 1887, p. 40

ספק בדבר,⁷² כלומר 'קברות המכבים' שבציור זהים לתיאור המערה שבתל אל-ראס, ליד קבר השיח' שבפסגה. זו מערכת מסועפת של מערות המקושרות אחת לרעותה, המכונה גם 'מערת ארבעין אלמע'אז' – 'מערת ארבעים הגיבורים'. שיח אלת מסטיק גדול ממדים צומח מעל המערה. לעומת זאת, הן ויקטור גרן (1870) והן קלוד ר' קונדר (1874) מציינים כי בגבעה שממול לתל אל-ראס, מעברו המערבי של ואדי אל-מידיא, ישנם שרידי מבנים וקברים עתיקים, ובהם קבוצה המכונה 'קבור אל-יהוד', והם מציעים לראות בהם את קברי המכבים.⁷³ מעניין כי דווקא מקור ציוני חשוב, דוח שרשם זלמן דוד לבונטין על המאמצים לקנות את אדמות מודיעין (1906) מתעלם מכך, ורק כתב בו: 'על פי הקברים העתיקים הרבים שנמצאו במקום הזה, נראה, כי המקום הזה היה גם מקום קבורה לגיבורים אלה', ואינו מצייין כי ידוע שמם כ'קבור אל-יהוד'.⁷⁴

אפשר לשער כי בנוגע לתושבי אל-מידיא, כפר קטן ונידח שהנגישות אליו קשה ביותר, היתה פעילות החופרים, הסוקרים, התיירים הנוצרים ונציגי המוסדות היהודיים מקור הכנסה לא קטן ממסחר בעתיקות, הוראת דרך ועבודות מזדמנות. ביסוס האמונה כי 'קברות המכבים' נמצאים בשטח חסותם, באמצעות עדות על 'מסורות עתיקות' המספרות על כך, היה יכול רק לתרום להם, ואולם ייתכן שהתעניינותם של גורמים יהודיים ברכישת קרקעות ואינטנסיביות הביקורים בהקשר זה היו יכולות גם להרתיע אותם מלהצביע על מערת הקברים בתל אל-ראס, הנושקת לכפרם, כקברות המכבים. אשר על כן, העדיפו להנחות את היהודים שביקשו לבקר בהם אל אתר הקברים שבח'רבת אל-מידיא.

יש בידי רק מעט תיאורי מסע מאלה שנערכו בשנים הראשונות אל 'קברות המכבים' במודיעין. מהכתובים עולה שכחלק מהביקור של תלמידי בית-הספר במקום נערך בו תמיד טקס קצר וכי הכניסה לקברים הותירה רושם עז על התלמידים, מעין חוויה דתית באתר מקודש. ברוך בן-יהודה, לימים מנהל הגימנסיה, כתב: 'כרינה ובשירה עם דגלי ציון בראש היו מגיעים למקום ומתיחדים עם נשמות המכבים'. יצחק בן-צבי ורחל ינאית סיפרו על הקושי הפיזי הכרוך בגישה למקום, שהם קראו לו 'הקברים הקדושים'. לדברי המשורר דוד שמעוני, מתלמידי הגימנסיה:

מרגע הכניסה אל המערה [קברי המכבים] נחלץ ליבי כצבת מכאב אשר לא יתואר
כאב אהבת אין-אונים. בתעתוע סחור-סחור לקברים עוד חיו גבורי, עוד חיו בדמיוני.

72. Cunningham Geikie, *The Holy Land and the Bible: A Book of Scripture Illustrations Gathered in Palestine* (With a Map of Palestine and Original Illustrations by H. A. Harper), London 1887; Laura Valentine (ed.), *Palestine, Past and Present: Pictorial and Descriptive*, London 1893

73. ויקטור גרן, תיאור גאוגרפי היסטורי וארכאולוגי של ארץ-ישראל, ה: השומרון (תרגום חיים בן-עמרם), ירושלים תשמ"ב, עמ' 44; E. H. Palmer and Walter Besant (eds.), *The Survey of Western Palestine*, 2, Samaria 1882 (sheets VII-XVI), Jerusalem 1970, pp. 340-346

74. לבונטין, לארץ אבותינו, לעיל הערה 49.

הלכתי רק לבקרם ולברכם בשם ילדותי, אשר הוארה מנוגה הודם והמומה ממסד יפעתם.

תלמיד אחר, דוד ורדי, כתב: 'בעצם היתה זו מערה אפלה וזה הכל, אבל הרגשתי שרוח המכבים עדיין מרחפת בה עד היום הזה'. עוד תלמיד סיכם: 'סיורים אלו היו חוויות-יחוד שקרבו את הלבבות לתקופת הפרץ וההתעוררות לימי הפדות מכף עריצים שהתנקשו בנשמת העם ותרבותו'. אין פלא אפוא שבקרב צעירי ארץ-ישראל של ראשית המאה ה-20, מעצבי דמותה של הזהות הלאומית וחלוצי הציונות המעשית, 'הטיול למודיעית הוא בגדר חובה לאומית, מעין ביקור על-ליד הכותל המערבי, ואין אדם מישראל בארץ שלא ילך להשתטח על קברות גיבורי האומה, קברות המכבים'.⁷⁵

ההשוואה שבין הביקור בכותל לביקור במודיעין חשובה לענייננו מכיוון שהיא מבהירה חלקים שווים ושונים בדפוסי קידוש המרחב בדת המסורתית ודת האזרחית. הביקור במקומות הקדושים, כגון בקברי צדיקים בגליל, בקבר רחל או במערת המכפלה נעשה על-פי-רוב במסגרת משפחתית או קהילתית, ועל כל פנים בספונטניות. לעומת זאת, ההליכה לקברי המכבים נעשתה ביוזמת בית-הספר ובמימונו. מנגד, יחסם של המאמינים שעלו לקברי הצדיקים אל הדרך שעשו אליהם לא היה שונה מזה של התלמידים בטיול למודיעין. היעד היה קברי המכבים ולא הנסיעה או עצם היציאה לשטח כמו שהיו טיולי הטבע. הטיול של תלמידי בית-הספר למודיעין בכל חנוכה והטקסים שנערכו במקום העניקו לביקור בקברי המכבים מעמד של 'עלייה לרגל', ובכך ביססו את הזיכרון ההיסטורי של המכבים כנדבך יסוד בזהות הלאומית.

מחקרים באוגרפיה בשלושת העשורים האחרונים חוזרים ומדגישים את הנקודה כי נופים אינם עניין של טבע בלבד, הם ביטוי עשיר גם של תרבות.⁷⁶ עולה מהם כי תכונותיו המורכבות של הנוף הטבעי והתרבותי הן מהות אחת שאינה ניתנת להפרדה ויש לה חלק נכבד בעיצוב ההתנסות והזהות האישית והקיבוצית שלנו. הציונות כדת אזרחית הבנתה את הקשר המחודש בין 'דם-אדם-אדמה', ככלי ליצירת 'היהודי החדש', מעין Homosionicus, שיהיה חופשי מחרפת הגלותיות ויתן ביטוי לאיכות המיוחדת של החיים כעם חופשי בארץ אבותיו. אלא שלמעט התבטאויות אחדות, כגון אלה שהבאנו מפי אליעזר בן-יהודה, לא היה לרעיון הפטריטיזם מציאות של ממש מתאימה להיאחז

75. בן-יהודה, ספורה של הגמנסיה 'הרצליה', עמ' 117; יצחק בן-צבי, רשמי דרך, ירושלים תשל"ב, עמ' 33; דוד שמעוני, 'אל קברות המקבים', בתוך: מודיעים (בעריכת ז' פורן, ב' שראל), ירושלים תשכ"ד, עמ' 36; דוד ורדי, 'חלום בהקיץ', בתוך: בן-יהודה, ספורה של הגמנסיה 'הרצליה', עמ' 525; א' וויזאנסקי, 'העליה לרגל לקברות המכבים', בתוך: מאיר אילי (עורך), חגים וזמנים, ב, תל-אביב תשט"ו, עמ' 207; נאמן, 'חנוכה בארץ המכבים' (לעיל הערה 69), עמ' 141.

76. Simon Schama, *Landscape of Memory*, New York 1995; Dennis Cosgrove and Stephen Daniels (eds.), *The Iconography of Landscape*, Cambridge 1988; Yi-Fu Tuan, *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*, Englewood Cliffs, NJ 1974

בה. לכן בתיאוריהם של ראשוני המבקרים בקברים יש התייחסות מוגבלת למכבים כסמל לגיבורים לאומיים שחירפו את נפשם ונפלו בקרב. תיאורים מסוג זה החלו לעלות ביתר שאת מאז נהרגו חלוצים יהודים מאש ערבים, וכך ספדו להם: 'המובחרים שבנו נופלים ואנו שואלים בדאגה: אייכם, בני המכבים, צאצאי ברגיורא ובר-כוכבא? בואו לרשת את מקום הגיבורים הנופלים'.⁷⁷ היו שטענו כי אפשר לראות במותם של השומרים הצעירים שנפלו חלל – מות קדושים, ומכאן הלגיטימיות לכלול פרק על צפת ועל קברי הצדיקים שסביבה בתוך ספר ה'יזכור' שהנציח אותם.⁷⁸ אחרים טענו לעומתם:

לעת עתה נוהרים אלפי יהודים ל'מירון', ולמודיעים הולכים רק עשרות... אלא שלמודיעים הולכים הצעירים, רק הצעירים והפועלים... [הבריונים ונושאי כלי בר-כוכבא היו הלוחמים האקטיביים האחרונים בעד החופש המדיני ואפשרות העבודה החפשית בארץ-ישראל; נכדיהם, הפועלים העברים, הנם הלוחמים הראשונים בעד חיים יהודיים חפשיים, בעד חיי עבודה ויצירה בארץ ישראל].⁷⁹

ברוח דומה הגדיר יצחק בן-צבי את המכבים: 'מחוללי הדמוקרטיה בישראל'.⁸⁰

ח. זכרון המכבים כמסגרת לזהות חברתית

ג'ורג' מיד (George Mead) מאמין כי אין כל סיבה להעלות את זכר העבר אלא אם מתעוררות בעיות קריטיות ששוברות תבניות חיים נורמליות, או בשל פעולה מיוחדת ומשמעותית.⁸¹ העלאתו של העבר לתודעה הקיבוצית במצבי משבר מעניקה תחושה של מוכרות עם המציאות ומחזקת את הביטחון העצמי של הציבור בנסיונות להתמודד אתה. אולם לטענתו של ברי שוורץ אין די בכך. משום ש'ריחוק היסטורי נשען על משמעות מוסרית' ומאחר שמוסריות היא קוד תרבותי חייב האירוע ההיסטורי להיות מותאם לקוד זה על מנת שישמש מודל להתרחשות בהווה.⁸²

77. מודעת אבל שפרסמה פועלי-ציון על מותם של שלושה צעירים באביב 1909. מצוטט בתוך: יונתן פרנקל, 'ספר היזכור' משנת 1911 – הערה על מיתוסים לאומיים בתקופת העלייה השנייה, יהדות זמננו, 4 (תשמ"ח), עמ' 90.

78. א.ז. רבינוביץ (עורך), יזכור: מצבת זכרון לחללי הפועלים העבריים בארץ-ישראל, יפו 1911, עמ' 20.

79. זרבבל, "יזכור" (שברי רעיונות), האחדות, 11-12, "ב טבת תרע"ב, עמ' 33-34.

80. יצחק בן-צבי, זכרונות ורשומות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 338.

81. George H. Mead, 'The Nature of the Past', in: John J. Coss (ed.), *Essays in Honor of John Dewey*, New York 1929, pp. 235-242.

82. Barry Schwartz, 'Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in World War II', *American Sociological Review*, 61 (October 1996), pp. 914-920. ראו גם: מולי ברוג, 'מראש מצדה עד לב הגיטו: המיתוס כהיסטוריה', בתוך: דוד אוהנה ורוברט ס' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים 1996, עמ' 203-227.

הזיכרון ההיסטורי רב-הפנים של המכבים כאנשים חדורי אמונה דתית, מפקדי צבא ולוחמים אמיצים, רודפי צדק ומשחררי עמם מעול זרים, אפשר לדורות רבים של בני דתות ועמים שונים, תושבי ארצות ויבשות שונות לעצב אותם כסמל תרבות, כלומר, לראות בעצמם את יורשיהם של גיבורי העבר. הדבר התאפשר משום שעלילת סיפור המכבים שיקפה מציאות חיים מוכרת ורלוונטית להם. כך ראשוני הנוצרים, שנרדפו למוות, אשר ראו במכבים מודל למרטירים, ויורשיהם לאחר כאלף שנים, בהיותם מלכים וראשי מסדרים צבאיים, שהציגו את בני חשמונאי כמופת ללוחם האביר. פרשנות סמיוטית כמו זו מאפשרת להבין כי העובדה שבספרות חז"ל עצמה לא מוזכרים בניו של מתתיהו בשמותיהם ולו פעם אחת אינה מלמדת בהכרח על אי-ידיעה או על השתקה מכוונת של דמותם ופועלם, אלא על כך שחכמינו לא ראו במציאות חייהם השתקפות של ימי המכבים, ולכן לא ראו בהם מופת לחנך לאורו את בני דורם.

לעומתם, מנהיגי התנועה הציונית וחבריה מצאו את הזיכרון ההיסטורי של המכבים מתאים ביותר לשמש מודל למאבקם למען יצירת זהות אנושית ולאומית חדשה. 'המכבים החדשים' הפיצו את ידיעת הלשון העברית בעם; ראו בהם 'מחוללי הדמוקרטיה בישראל'; אבל יותר מכול, בייחוד מאז התעצם המאבק המזוין בערבים, הם היו 'גיבורי החירות' הלאומית. הממד הפטריוטי שהוענק למוות בארץ-ישראל העצים לכן את מעמדם של קברות המכבים כנקודת החיבור שבין האנושי לטבעי, בין העבר לעתיד ובין המקום לחזון, והאתר היה מוקד ל'עליות לרגל' לפעילות שנועדה לחזק את הזהות הציונית והישראלית. דוגמאות אלה לשימוש הרב-גוני בדמות המכבים מעידות ללא ספק כי זיכרון קיבוצי משקף את המציאות בכך שהוא מפרש את העבר במושגים שמתאימים ורלוונטיים להווה, אך בה בעת הוא גם מעצב את המציאות על-ידי-כך שהוא מספק לאנשים תוכנית פעולה במונחים מהעבר, שמאפשרת להם ליצור ולפעול בהווה.